

De Photiki à Parmythia et d'Euroia à Glyki. Indices textuels et archéologiques à propos de déplacements de population en Thesprotie à la période byzantine

Catherine Vanderheyde

► To cite this version:

Catherine Vanderheyde. De Photiki à Parmythia et d'Euroia à Glyki. Indices textuels et archéologiques à propos de déplacements de population en Thesprotie à la période byzantine. 1st International Conference on the Archaeology and History of Thesprotia, Dec 2016, Igoumenitsa, Grèce. pp.457-464. hal-04572609

HAL Id: hal-04572609

<https://hal.science/hal-04572609>

Submitted on 11 May 2024

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ Ι

Επιμέλεια:

Ιωάννης Π. Χουλιαράς

Γεωργία Θ. Πλιάκου

2

ΠΡΑΚΤΙΚΑ Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου για τη Θεσπρωτία

Ιωάννινα 2019

ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ Ι

Α' Αρχαιολογικό και Ιστορικό Συνέδριο για τη Θεσπρωτία
ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Επιστημονική επιμέλεια: Ιωάννης Π. Χουλιάρας
Γεωργία Θ. Πλιάκου

Επιμέλεια έκδοσης: Ιωάννης Π. Χουλιάρας
Γεωργία Θ. Πλιάκου
Αθανασία Σοφού

Εικόνα εξωφύλλου: Ενεπίγραφο σφράγισμα από το Πρυτανείο των Γιτώνων
(αρ. ευρ. ΣΦ 288)

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Γεώργιος Σμύρης

Χορηγός έκδοσης: Περιφερειακό Ταμείο Ανάπτυξης Ηπείρου

Σχεδιασμός - εκτύπωση: Γραφικές Τέχνες - Εκδόσεις Θεοδωρίδη
Γαριβάλδη 10, 45 221 - Ιωάννινα

ISBN: 978-618-84305-0-1

© Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας

ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ Ι

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη

Καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Κατερίνη Λιάμπη

Καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Γεωργία Πλιάκου

Αναπληρώτρια Προϊσταμένη, Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας

Γεώργιος Ρήγινος

Αναπληρωτής Προϊστάμενος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας

Χρήστος Σταυράκος

Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Ιωάννης Χουλιάρας

Προϊστάμενος, Εφορεία Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Στέφανος Βασιλειάδης

Κασσιανή Λάζαρη

Θεοδώρα Λάζου

Βασιλική Λάμπρου

Αντωνία Τζωρτζάτου

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

Γεωργία Βασιλείου

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ
EPHORATE OF ANTIQUITIES OF THESPROTIA

ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ Ι THESPROTIA I

Α΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑ
(Ηγουμενίτσα, 8-11 Δεκεμβρίου 2016)

1st INTERNATIONAL CONFERENCE ON THE ARCHAEOLOGY AND HISTORY OF THESPROTIA
(Igoumenitsa, 8-11 December 2016)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ PROCEEDINGS

2

Επιμέλεια
Ιωάννης Π. Χουλιάρας
Γεωργία Θ. Πλιάκου

Edited by
Ioannis P. Chouliaras
Georgia Th. Pliakou

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

Πρόλογος

Στις 8 Δεκεμβρίου 2016 πραγματοποιήθηκε η εναρκτήρια τελετή του Α΄ Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία. Ανταποκρινόμενοι στην πρόσκληση της Επιστημονικής Επιτροπής, 64 ερευνητές παρουσίασαν και συζήτησαν 54 ανακοινώσεις, επιτυγχάνοντας να αναδείξουν πολλαπλές όψεις της ανθρώπινης παρουσίας και δραστηριότητας στη Θεσπρωτία σε ένα ευρύτατο χρονικό πλαίσιο. Η προσπάθεια αυτή ολοκληρώνεται με την έκδοση των Πρακτικών σε δύο τόμους. Ο τίτλος της έκδοσης, *Θεσπρωτία Ι*, εκφράζει την προσδοκία μας το συνέδριο αυτό να είναι το πρώτο μιας σειράς παρόμοιων για την περιοχή στο μέλλον.

Στη μεθοδολογία οργάνωσης των τόμων και κατανομής του επιστημονικού υλικού επιλέχθηκε να παρουσιαστούν οι εργασίες με βάση τη χρονική αλληλουχία των θεμάτων στα οποία αναφέρονται. Ο πρώτος τόμος εκτείνεται από την Παλαιολιθική εποχή έως και τους ύστερους Ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ ο δεύτερος εμβαθύνει σε θέματα από την Πρωτοβυζαντινή περίοδο μέχρι και τον 20ό αιώνα. Επιχειρήθηκε να τηρηθεί στη σειρά δημοσίευσης των άρθρων η αντίστοιχη της παρουσίαισής, σύμφωνα με το πρόγραμμα του συνεδρίου, με μικρές παρεκκλίσεις που προέκυψαν από τα γραπτά κείμενα που κατέθεσαν οι συμμετέχοντες, όπως και από την προσπάθεια να αναδειχθούν επιμέρους θεματικές ενότητες. Δεν κρίθηκε σκόπιμο να δημοσιευτούν οι περιλήψεις των ερευνητών που συμμετείχαν στο συνέδριο αλλά δεν κατέθεσαν την εργασία τους, με εξαίρεση μόνο αυτές στις οποίες παραπέμπουν οι συμμετέχοντες συγγραφείς. Επίσης, υιοθετήσαμε ομοιογενή τρόπο παραπομπών και συντομογραφιών, καθώς και σύνταξης της βιβλιογραφίας, αφήνοντας, ωστόσο, την πρωτοβουλία στους συγγραφείς για λίγες επουσιώδεις διαφοροποιήσεις.

Οι έγκριτοι ερευνητές, οι οποίοι κλήθηκαν να καταθέσουν τα πορίσματά τους σύμφωνα με τις έρευνες που είχαν πραγματοποιήσει ή εξακολουθούν να πραγματοποιούν στη Θεσπρωτία, συνέβαλαν με την επιστημονική τους πένα στην όσο το δυνατόν ολοκληρωμένη παρουσίαση άγνωστων εν πολλοίς τεκμηρίων της θεσπρωτικής γης. Ο ικανός αριθμός των εισηγήσεων, οι εμβριθείς και συνθετικές εργασίες, που καλύπτουν πολλαπλά επιστημονικά πεδία, αποτελούν εχέγγυα επιτυχίας των ανά χείρας τόμων. Τους ευχαριστούμε όλους για την ουσιαστική συμβολή τους στην υλοποίηση αυτού του εγχειρήματος.

Επιθυμούμε να εκφράσουμε την ευγνωμοσύνη μας σε όλους όσους στάθηκαν αρρωγοί, με διάφορους τρόπους, σε αυτή την προσπάθεια. Στη Μητρόπολη Παραμυθίας, Φιλιατών, Γηρομερίου και Πάργας, στην Ιερά Μονή Γηρομερίου, στην Περιφερειακή Ενότητα Θεσπρωτίας, στους δήμους Ηγουμενίτσας, Σουλίου και Φιλιατών, στον Οργανισμό Λιμένος Ηγουμενίτσας, στο Επιμελητήριο Θεσπρωτίας και στο Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων του ΤΕΙ Ηπείρου. Θερμές ευχαριστίες οφείλουμε επιπλέον στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, που έθεσε το συνέδριο υπό την αιγίδα του.

Τη διοργάνωση του συνεδρίου πλαισίωσαν, αναλαμβάνοντας μεγάλο βάρος, οι άξιοι αρχαιολόγοι της Εφορείας Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας, μέλη της οργανωτικής επιτροπής, Κασσιανή Λάζαρη, Αντωνία Τζωρτζάτου, Βασιλική Λάμπρου και Στέφανος Βασιλειάδης, τους οποίους ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή θερμά. Ευχαριστίες οφείλονται επίσης στα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής για τις συμβουλές και τις υποδείξεις σε διάφορα θέματα, τόσο στη διοργάνωση του συνεδρίου όσο και στην έκδοση των Πρακτικών του. Ευχαριστούμε, τέλος, την κ. Αθανασία Σοφού

για την συνδρομή της στην εκδοτική επιμέλεια, και την ιστορικό-αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας κ. Θεοδώρα Λάζου για την ανεκτίμητη οργανωτική και γραμματειακή υποστήριξη στη διεξαγωγή του συνεδρίου και σε όλη τη διαδικασία προετοιμασίας της έκδοσης.

Όπως όλοι οι τοπικοί φορείς είχαν αγκαλιάσει και ενισχύσει οικονομικά τότε την οργάνωση του συνεδρίου, με τον ίδιο ζήλο η Περιφέρεια Ηπείρου χρηματοδότησε την έκδοση των τόμων. Είναι πραγματικά αξιέπαινη και καθοριστική η συμβολή της δια του περιφερειάρχη κ. Αλέξανδρου Καχριμάνη, ο οποίος αντιλαμβάνεται ότι η επένδυση στον πολιτισμό μας είναι το μέλλον του τόπου και η προβολή του είναι επιτακτική ανάγκη για την επιβίωσή μας.

Θα θέλαμε να αφιερώσουμε αυτό το έργο σε δυο ανθρώπους του πνεύματος, που είχαν ιδιαίτερη σχέση με τη Θεσπρωτία. Ο πρώτος, ο Αντώνης Ζώης, ο οποίος έφυγε πρόσφατα από κοντά μας, γεννήθηκε στον τόπο αυτό και εργάστηκε στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Ο δεύτερος, ο ακαδημαϊκός Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος υπηρέτησε χρόνια ως επιμελητής βυζαντινών αρχαιοτήτων στην Ήπειρο. Οι επιστήμονες αυτοί τιμήθηκαν κατά την έναρξη των εργασιών του συνεδρίου για το σύνολο του έργου τους. Η αφιέρωση των τόμων των πρακτικών σε αυτούς είναι οφειλόμενη πράξη ευγνωμοσύνης και αναγνώρισης της προσφοράς τους.

Ιωάννης Π. Χουλιάρης, Γεωργία Θ. Πλιάκου

Περιεχόμενα

ΠΡΩΤΟΣ ΤΟΜΟΣ

Πρόλογος	vii
Συντομογραφίες-Γενική βιβλιογραφία	xv
<i>Γεωργία Κουρτέση-Φιλιππάκη, Παναγιώτης Πομώνης, Δημήτρης Ν. Σακκάς</i> Η αρχαιολογική έρευνα επιφανείας στη λεκάνη του Μέσου Καλαμά Θεσπρωτίας, 2011-2015: Πρώτα αποτελέσματα	1
<i>Αντιγόνη Παπαδέα</i> Αναζητώντας τους Παλαιολιθικούς ανθρωπίδες στα βουνά της Θεσπρωτίας: οι υπαίθριες θέσεις Ελευθεροχώρι 1 και 3.	21
<i>Antoine Chabrol, Vassilis Kapsimalis, Georgia Kourtessi-Philippakis</i> Human Occupation and Geomorphological Evolution of the Corfu Strait (NW Greece) during the Holocene: Submarine Seismic Profiles and Sedimentological Proxies.....	37
<i>Νένα Γαλανίδου, Στέφανος Λιγκοβανλής, Χριστίνα Παπούλια</i> Η Παλαιολιθική κατοίκηση της Θεσπρωτίας: νέες μαρτυρίες σε συγκριτική θεώρηση.....	39
<i>Ουρανία Πάλλη</i> Πύργος Ραγίου Θεσπρωτίας: η λιθοτεχνία λαξευμένου λίθου Εποχής Χαλκού	55
<i>Kalliopi Preka-Alexandri, Dimitris N. Sakkas</i> Long before Monovyza. The Excavation at Stenes near Grika in the Context of Late Bronze Age Thesprotia.....	73
<i>Pierre Cabanes</i> La communauté des Thesprôtes et ses rapports avec le <i>koinon</i> des Molosses, au sein du royaume éacide et après	93
<i>Χρυσή Τζουβάρα-Σούλη</i> Η λατρεία στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα	121

<i>Κωνσταντίνα Γραβάνη, Νικόλαος Κατσικούδης</i> Το Νεκρομαντείο στον Αχέροντα. Προτάσεις ερμηνείας	135
<i>Lorenzo Mancini</i> The Sacred Landscape of Ancient Thesprotia in the Light of the Case of the Sanctuary of the Acropolis A at Dymokastro. Functional Aspects and Architectural Layout	161
<i>Καλλιόπη Πρέκα-Αλεξανδρή</i> Γίτανα	177
<i>Καλλιόπη Πρέκα-Αλεξανδρή, Σταυρούλα Αργυρού</i> Η εμπορική δραστηριότητα στα Γίτανα, όπως προκύπτει από τη μαρτυρία των εμπορικών αμφορέων	193
<i>Καλλιόπη Πρέκα-Αλεξανδρή, Αθανάσιος Π. Σγουρούδης</i> Εργαλεία Ελληνιστικής Περιόδου από τα Γίτανα Θεσπρωτίας	205
<i>Γεώργιος Εμμ. Ρήγιнос</i> Ταφικοί περίβολοι και συστάδα τάφων στην περιοχή του φράγματος Καλαμά. Τμήμα ενός ελληνιστικού νεκροταφείου σε έναν αρχαίο ποτάμιο δρόμο	221
<i>Γαρυφαλιά Μεταλληνού</i> Ταφικό μνημείο στη Ρίζιανη	235
<i>Χρήστος Σπανοδήμος</i> Παρατηρήσεις επί των αρχαίων οχυρώσεων στη Λυγιά Θεσπρωτίας. Προς μία επανεκτίμηση της οικοδομικής εξέλιξης και της χρονολόγησής τους	251
<i>Mikko Suha</i> The Semicircular Tower of Gitana. Architecture and the Defensive Importance	269
<i>Tommi Turmo</i> A Foundation Deposit in the Kokytos Valley, Thesprotia	281
<i>Γεωργία Πλιάκου</i> Η ελληνιστική κεραμική στη Θεσπρωτία. Επισκόπηση και προοπτικές της έρευνας	293
<i>Katerini Liampi</i> Two Numismatic Hoards from Elea: Before and after the Roman Invasion	311
<i>Στέφανος Βασιλειάδης</i> Η χωρική διάσταση των οικονομικών δραστηριοτήτων: Μια μικροοικονομική ανάλυση της αρχαίας Θεσπρωτίας	327

<i>Αρτέμιος Οικονόμου</i> Διεπιστημονική εξέταση γυάλινων αντικειμένων της Ελληνιστικής περιόδου από τη Θεσπρωτία	345
<i>Björn Forsén</i> Early Roman Presence in Thesprotia: The Evidence from Agios Donatos of Zervochori	361
<i>Σοφία Ζουμπάκη</i> «Ποιος σαλπάρει από ένα ιταλικό λιμάνι για να μιλήσει για χοίρους;»: Διασχίζοντας την Αδριατική προς αναζήτηση ευκαιριών στη Θεσπρωτία.....	373
<i>Vyron Antoniadis</i> Tabula Imperii Romani: Thesprotia. Mapping the Roman Presence and Activities	389
<i>Κασσιανή Λάζαρη</i> Αρχαιότητες στο χώρο του νέου λιμένα Ηγουμενίτσας. Τα νέα στοιχεία για μια παλιά έρευνα	403

ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΤΟΜΟΣ

Πρόλογος	vii
Συντομογραφίες-Γενική βιβλιογραφία	xv
<i>Αθηνά Ζωγάκη</i> Αρχιτεκτονικά γλυπτά από την Παναγία Λαμποβήθρα της Φωτικής.....	421
<i>Ευγενία Χαλκιά</i> Διάτρητα θωράκια από τη Θεσπρωτία	429
<i>Βαρβάρα Ν. Παπαδοπούλου</i> Λαδοχώρι (Σύβοτα;). Ένας παλαιοχριστιανικός οικισμός στον μυχό του κόλπου της Ηγουμενίτσας...	439
<i>Catherine Vanderheyde</i> De Photiki à Paramythia, d'Euroia à Glyki. Des indices textuels et archéologiques à propos de déplacements de population en Thesprotie durant la période byzantine.....	457
<i>Νίκη Βασιλικού</i> Η «περιπλάνηση» του αγίου Δονάτου Ευροίας από την Ανατολή στη Δύση: ιστορικά και εικονογραφικά στοιχεία	465
<i>Βασιλική Λάμπρου, Γεώργιος Πάλλης</i> Μεσοβυζαντινό πινάκιο πολύχρωμης τεχνικής από τη Ντόλιανη Θεσπρωτίας	477

<i>Ιωάννης Π. Χουλιαράς</i> Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Πλακωτής	487
<i>Ευθύμιος Ν. Τσιγαρίδας</i> Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στην Πλακωτή και η εφέστιος εικόνα της μονής Γηρομερίου	511
<i>Brendan Osswald</i> Το Συναξάριον και η Διαθήκη του Οσίου Νείλου Εριχιώτου, ιδρυτή της Μονής Γηρομερίου, και η αξία τους για την ιστορία της μεσαιωνικής Ηπείρου (ΙΔ' αιώνας)	523
<i>Andrea Babuin</i> Το λουτρό της Παραμυθιάς και η χρονολόγησή του	543
<i>Ιωάννης Τσιουρής</i> Παρατηρήσεις στον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού της Αγίας Παρασκευής στο Πλαίσιο Φιλιατών (1616)	551
<i>Σωτήριος Κ. Χαραλάμπους</i> Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού των Ταξιαρχών στην Ουζντίνα. Μια πρώτη θεώρηση	565
<i>Δήμητρα Παπαϊωάννου</i> Ο εικονογραφικός διάκοσμος του Ι. Ναού Κοιμήσεως Θεοτόκου Ουζντίνας	575
<i>Γεώργιος Βελένης</i> Οι ζωγράφοι του καθολικού της μονής Καμίτσιανης	589
<i>π. Γρηγόριος Μανόπουλος</i> Οι εικόνες του ζωγράφου Πέτρου Γεωργιάδη, πρωτοψάλτη της Μητροπόλεως Ιωαννίνων, στην Παναγιά Παραμυθιάς (1853, 1854, 1859)	599
<i>Machiel Kiel</i> Margariti/Margaliç: Little Known Ottoman Sources on its Emergence, Development and Decline as a Town in Thesprotia	611
<i>Θεόδωρος Κ. Σιόντης</i> Περιηγητισμός στη Θεσπρωτία (17ος - 19ος αιώνας)	621
<i>Αντωνία Τζωτζάτου, Θεοδώρα Λάζου</i> Συλλεκτισμός και αρχαιότητες στην οθωμανοκρατούμενη Ήπειρο. Η περίπτωση του «θησαυρού» της Παραμυθιάς	631

Γεώργιος Σμύρης

Τα θεσπρωτικά παράλια από το τέλος της Ενετοκρατίας έως την ανάπτυξη του «πασαλικίου»
των Ιωαννίνων (1797-1822). Αμυντικοί και επιθετικοί σχηματισμοί 645

Σταύρος Μαμαλούκος

Η αρχιτεκτονική στη Θεσπρωτία από τα μέσα του 18ου ως τα μέσα του 20ού αιώνα..... 659

Ειρήνη Καλογιάννη

Ο Αρχαιολογικός χώρος του Σουλίου: Μνημεία και Οικίες..... 681

Αλεξάνδρα Κούμπουλη

Το σαράι του Ντίνο Μπέη στη Λιόψη Θεσπρωτίας..... 687

Βιργινία Μαυρίκα

Αρχοντικό Πιτούλη: μια «αστική» κατοικία του Μεσοπολέμου στην Ηγουμενίτσα 699

Νικόλαος Α. Αναστασόπουλος

Γερουσία και Κοινοβούλιο: οι δύο περίοδοι στον δημόσιο βίο του Θεσπρωτού πολιτικού Πέτρου
Μπέμπε κατά τον Μεσοπόλεμο 713

Κατάλογος συγγραφέων 727

Συντομογραφίες - Γενική Βιβλιογραφία

AAA:	Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
ABME:	Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος
ΑΔ:	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ:	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
ΑΕΘΣΕ:	Ἀρχαιολογικὸ ἔργο Θεσσαλίας καὶ Στερεάς Ἑλλάδας
ΑΕΜΘ:	Το Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη
Γ' ΕλλΚερ:	Γ' Επιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Θεσσαλονίκη 24-27 Σεπτεμβρίου 1991, Αθήνα 1994
Δ' ΕλλΚερ:	Δ' Επιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Μυτιλήνη Μάρτιος 1994, Αθήνα 1997
ΔΧΑΕ:	Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
Δωδώνη:	Δωδώνη. Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων
ΕΕΒΣ:	Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
Ε' ΕλλΚερ:	Ε' Επιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Χανιά 1997, Αθήνα 2000
ΕλλΚερ Ἠπείρου, Αἰτωλοαργονατίας, Ἰονίων νησιῶν:	Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Ἀρχαίᾳ Ἠπειρο, τὴν Αἰτωλοακαρνανία καὶ τὰ Ἰόνια νησιά, Αθήνα 2009
ΕΜΑ:	Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
Ἔργον:	Τὸ Ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
Ευφρόσυνον:	Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη (Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου 46), τ. Α' - Β', Αθήνα 1991
Ζ' ΕλλΚερ:	Ζ' Επιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Αἴγιο 4-9 Ἀπριλίου 2005, Αθήνα 2011
Η' ΕλλΚερ:	Η' Επιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Ἰωάννινα, 5-9 Μαΐου 2009, Αθήνα 2014
ἨπειρΧρον:	Ἠπειρωτικὰ Χρονικά
Ἠπειρος 4000 χρόνια:	Μ. Β. Σακελλαρίου (επιμ.), Ἠπειρος, 4000 χρόνια ἐλληνικῆς ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ, Αθήνα 1997
Ἠχάδιν Ι, ΙΙ:	Μ. Γιαννοπούλου - Χρ. Καλλίνη (επιμ.), Ἠχάδιν. Τιμητικὸς Τόμος γιὰ τὴ Στέλλα Δρούγου, τ. Ι-ΙΙ, Αθήνα 2016
Θ' ΕλλΚερ:	Θ' Επιστημονικὴ Συνάντηση γιὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ, Θεσσαλονίκη 5-9 Δεκεμβρίου 2012, Αθήνα 2018
ΘΗΕ:	Χ. Γ. Πατρινέλης (επιμ.), Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Εγκυκλοπαιδεία, Αθήνα, 1962-1968
Θωράκιον:	Θωράκιον. Αφιέρωμα στὴν μνήμη τοῦ Παύλου Λαζαρίδη, Αθήνα 2004
ΙΕΕ:	Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους

KERMA III:	Κ. Λιάμπη – Κ. Παπαευαγγέλου-Γενάκου – Κ. Ζάχος – Α. Ντούζουγλη – Α. Ιακωβίδου (επιμ.), <i>Νομισματική και Οικονομική Ιστορία στην Ήπειρο κατά την αρχαιότητα, Πρακτικά του 1ου Διεθνούς Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 3-7 Οκτωβρίου 2007, (KERMA III), Αθήνα 2013</i>
MEE:	<i>Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία</i>
Νικόπολις Α΄:	Ε. Χρυσός (επιμ.), <i>Νικόπολις Α΄. Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984), Πρέβεζα 1987</i>
Νικόπολις Β΄:	Κ. Α. Ζάχος (επιμ.), <i>Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002), Πρέβεζα 2007</i>
ΠΑΕ:	<i>Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας</i>
Στ' ΕλλΚερ:	<i>Στ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Βόλος 17-23 Απριλίου 2000, Αθήνα 2004</i>
Σπείρα:	<i>Επιστημονική Συνάντηση προς τιμήν της Αγγελίκας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου (Ιωάννινα, 1-3 Νοεμβρίου 2012), Πρακτικά, Αθήνα 2017</i>
Φηγός:	Χρ. Τζουβάρα-Σούλη – Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου – Κ. Γραβάνη-Κατσίκη (επιμ.), <i>Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη, Ιωάννινα 1994</i>
AA:	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
ACIAC:	<i>Actes du Congrès International d'archéologie chrétienne</i>
ACO:	<i>Ed. Schwartz, Acta conciliorum oecumenicorum, Bd. 2, Berlin 1933</i>
ActaAArtHist:	<i>Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia</i>
Agora IV:	R. H. Howland, <i>The Athenian Agora IV. Greek Lamps and their Survivals</i> , Princeton, N. J. 1958
Agora V:	H.S. Robinson, <i>The Athenian Agora V. Pottery of the Roman Period, Chronology</i> , Princeton, N. J. 1959
Agora XXIV:	B. A. Sparkes - L. Talcott, <i>The Athenian Agora XXIV. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.</i> , Princeton, N.J. 1970
Agora XXIX:	S. I. Rotroff, <i>The Athenian Agora XXIX. Hellenistic Pottery, Athenian and Imported-Wheelmade Table Ware and Related Material</i> , vol. I-II, Princeton, N.J. 1997
Agora XXXII:	J. W. Hayes, <i>The Athenian Agora XXXII. Roman Pottery. Fine Ware Imports</i> , Princeton, N. J. 2008
AJA:	<i>American Journal of Archaeology</i>
AM:	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
AnnBoll:	<i>Analecta Bollandiana</i>
AmerAnt:	<i>American Antiquity</i>
Antiquity:	<i>A Quarterly Review of Archaeology</i>
AntK-BH:	<i>Antike Kunst. Beiheft</i>
AntW:	<i>Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte</i>
Archaeology:	<i>Archaeology Magazine</i>
Archaeometry:	<i>Archaeometry: Bulletin of the Research Laboratory for Archaeology and the History of Art, Oxford University</i>
ArchDelt:	<i>Ἀρχαιολογικόν Δελτίον</i>
ArchEph:	<i>Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς</i>

<i>ArchNews:</i>	<i>Archaeological News</i>
<i>ARG:</i>	<i>Archiv für Religionsgeschichte</i>
<i>ArtB:</i>	<i>The Art Bulletin</i>
<i>ASAtene:</i>	<i>Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente</i>
<i>AZ:</i>	<i>Archäologische Zeitung</i>
<i>BalkSt:</i>	<i>Balkan Studies</i>
<i>BAR-IS:</i>	<i>British Archaeological Reports, International Series</i>
<i>BCH:</i>	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
<i>BdA:</i>	<i>Bolletino d' arte</i>
<i>BÉFAR:</i>	<i>Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome</i>
<i>BerRGK:</i>	<i>Bericht der Römisch-Germanischen Kommission</i>
<i>BHG:</i>	<i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i>
<i>BMC Corinth:</i>	B. Head, <i>A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Corinth, Colonies of Corinth, etc.</i> , London 1889
<i>BMC Thessaly to Aetolia:</i>	P. Gardner, <i>A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Thessaly to Aetolia</i> , London 1883
<i>B.O.A.:</i>	<i>Başbakanlık Osmanlı Arşivi</i>
<i>BSA:</i>	<i>British School at Athens Annual</i>
<i>Byz:</i>	<i>Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines</i>
<i>ByzSl:</i>	<i>Byzantinoslavica</i>
<i>BZ:</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>CahArch:</i>	<i>Cahiers Archéologiques</i>
<i>CID:</i>	<i>Corpus des inscriptions de Delphes</i>
<i>CIGIME 2:</i>	P. Cabanes (éd.), <i>Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie méridionale et d'Épire 2 (Études Épigraphiques 2)</i> , Athènes 2007
<i>CIGIME 3:</i>	P. Cabanes - FaikDrini (éds.), <i>Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie méridionale et d'Épire 3: Inscriptions d'Albanie (en dehors des sites d'Épidamne-Dyrrhachion, Apollonia et Bouthrôtos), avec la collaboration de M. Hatzopoulos, (Études Épigraphiques 2.3)</i> , Athènes 2016
<i>Corinth III.2:</i>	R. Carpenter – A. Bon, <i>Corinth III, part II. The Defences of Acrocorinth and the Lower Town</i> , Cambridge, Mass 1936
<i>Corinth VII.6:</i>	I. McPhee – E. Pemberton, <i>Corinth VII.6. Late Classical Pottery from Ancient Corinth</i> , Princeton, New Jersey 2012
<i>Corinth XII:</i>	G. R. Davidson, <i>Corinth XII. The Minor Objects</i> , Princeton, New Jersey 1952
<i>Corinth XVIII.2:</i>	K. Warner Slane, <i>Corinth XVIII, part II. The Sanctuary of Demeter and Kore. The Roman Pottery and Lamps</i> , Princeton – New Jersey 1990
<i>CorsiRav:</i>	<i>Corsi di Cultura sull' arte Ravennate et Bizantina</i>
<i>CP:</i>	<i>Classical Philology</i>
<i>CSHB:</i>	<i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i>
<i>CurrAnthr:</i>	<i>Current Anthropology</i>
<i>Diabaseis 2:</i>	G. De Sensi Sestito - M. Intrieri (a cura), <i>Sulla rotta per la Sicilia: l'Epiro, Corcira e l'Occidente (Diabaseis 2)</i> , Pisa 2011
<i>DHA:</i>	<i>Dialogues d'histoire ancienne</i>

DOP:	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
DOS:	<i>Dumbarton Oaks Studies</i>
EAA:	<i>Enciclopedia dell' arte antica, classica e orientale</i> (Rome 1958-1984)
EAD:	<i>Exploration archéologique de Délos</i>
EchCl:	<i>Echos du monde classique: Classical Views</i>
EO:	<i>Echos d'Orient. Revue d'Histoire, de Géographie et de Liturgie Orientales</i>
EpigAnat:	<i>Epigraphica Anatolica: Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens</i>
EpirChron:	<i>Ηπειρωτικά Χρονικά</i>
FelRav:	<i>Felix Ravenna</i>
Géomorphologie:	<i>Géomorphologie. Relief, Processus, Environnement</i>
Hellenika:	<i>Ελληνικά. Φιλολογικό, ιστορικό και λαογραφικό περιοδικό σύγγραμμα</i>
Hesperia:	<i>Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
Historia:	<i>Historia: Zeitschrift für alte Geschichte</i>
IG:	<i>Inscriptiones Graecae</i> (Berlin 1895-)
IMEA I:	P. Cabanes (éd.), <i>L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité. Actes du Colloque international de Clermont-Ferrand</i> (1984), Clermont-Ferrand 1987
IMEA II:	P. Cabanes (éd.), <i>L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité II. Actes du II Colloque international de Clermont-Ferrand</i> (25-27 octobre 1990), Paris 1993
IMEA III:	P. Cabanes (éd.), <i>L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité III. Actes du IIIe Colloque international de Chantilly</i> , (16-19 octobre 1996), Paris 1999
IMEA IV:	P. Cabanes – J.-L. Lamboley (éds.), <i>L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité IV. Actes du IVème Colloque International de Grenoble</i> (10-12 octobre 2002), Paris 2004
IMEA V:	J.-L. Lamboley – M. P. Castiglioni (éds.), <i>L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité. Actes du Vème Colloque international de Grenoble</i> (8-11 Octobre 2008), Paris 2011
IMEA VI:	J.-L. Lamboley– L. Përzhita– A. Skenderaj (éds.), <i>L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité VI. Actes du VIème Colloque international de Tirana</i> (20-23 mai 2015), vol. I-III, Tirana 2018
IThrAeg:	Λ. Λουκοπούλου - Α. Ζουρντζή - Μ.-Γ. Παρισάκη - Σ. Ψωμά, <i>Ἐπιγραφές τῆς Θράκης τοῦ Αἰγαίου μεταξύ τῶν ποταμῶν Νέστου καί Ἑβρου (Νομοὶ Ξάνθης, Ροδόπης καί Ἑβρου) / Inscriptiones antiquae partis Thraciae quae ad ora maris Aegaei sita est (praefecturae Xanthes, Rhodopes et Hebri)</i> , Αθήνα 2005
JAS:	<i>Journal of Archeological Science</i>
JdI:	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
JFA:	<i>Journal of Field Archaeology</i>
JGS:	<i>Journal of Glass Studies</i>
JHS:	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
JMA:	<i>Journal of Mediterranean Archaeology</i>
JNG:	<i>Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte</i>
JÖAI:	<i>Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts</i>
JÖB:	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
JRA:	<i>Journal of Roman Archaeology</i>

JRS:	<i>Journal of Roman Studies</i>
KERMA III:	K. Liampi – C. Papaevangelou-Giannakos – K. Zachos – A. Dousougli – A. Iakovidou (eds.), <i>Numismatic History and Economy in Epirus during Antiquity. Proceedings of the 1st International Conference, University of Ioannina, October 3rd – 7th 2007</i> (KERMA III), Athens 2013
Klio:	<i>Klio: Beiträge zur alten Geschichte</i>
LBG:	<i>Lexikon zur byzantinischen Gräzität, besonders des 9.-12. Jahrhunderts</i>
LChrI:	<i>Lexikon der christlichen Ikonographie</i>
LIMC:	<i>Lexicon iconographicum mythologiae classicae</i> (Zurich 1981–2009)
Méditerranée:	<i>Méditerranée. Revue géographique des pays méditerranéens</i>
MM:	F. Miklosich - J. Müller (eds.), <i>Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana</i> , Vindobonae (Vienna), 1860-1890
MonAnt:	<i>Monumenti antichi</i>
NMA:	<i>Numismatic Museum of Athens</i>
NZ:	<i>Numismatische Zeitschrift</i>
Ocnus:	<i>Ocnus. Quaderni della Scuola di Specializzazione in Archeologia</i>
ODB:	Al. Kazhdan - Al. M. Talbot - A. Cutler (eds.), <i>Oxford Dictionary of Byzantium</i> , Oxford 1991
OlForsch:	<i>Olympische Forschungen</i>
OpRom:	<i>Opuscula Romana</i>
PBF:	<i>Prähistorische Bronzefunde</i>
PG:	J.-P. Migne (ed.), <i>Patrologiae cursus completus. Series graeca</i> , Paris, 1857-66
PLP:	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i>
PMFIA:	<i>Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens</i>
PPS:	<i>Proceedings of the Prehistoric Society</i>
PZ:	<i>Prähistorische Zeitschrift</i>
Prakt:	<i>Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας</i>
RA:	<i>Revue Archéologique</i>
RANarb:	<i>Revue archéologique de Narbonnaise</i>
RbK:	<i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i>
RBPhil:	<i>Revue belge de philologie et d'histoire</i>
REB:	<i>Revue des Études Byzantines</i>
REG:	<i>Revue des études grecques</i>
RN:	<i>Revue numismatique</i>
RPhil:	<i>Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes</i>
RSBN:	<i>Rivista di Studi Bizantini e Neollenici</i>
SEG:	<i>Supplementum epigraphicum graecum</i> (Leiden 1923 κ.ε.)
SGDI:	<i>Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften, I-IV</i> , H. Collitz/F. Bechtel, Göttingen 1884-1915
SkrRom:	<i>Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Rom (Acta Instituti Romani Regni Sueciae)</i>
SNG Alpha:	<i>Sylloge Nummorum Graecorum, Greece 6. The Alpha Bank Numismatic Collection, Athens. From Thessaly to Euboea</i> (D. Tsangari), Athens 2011
SNG ANS:	<i>Sylloge Nummorum Graecorum, American Numismatic Society 5, Sicily III</i> (D. Bérend), New York 1988

SNG Cop.:	<i>Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. Vol. III Greece: Thessaly – Illyricum. Epirus – Acarnania</i> (N. Breitenstein), Copenhagen 1943
SNG Christomanos:	<i>Sylloge Nummorum Graecorum Greece 3, Numismatic Museum Athens, Collection Antoine Christomanos</i> (E. Tsourti - M. Oeconomides), Αθήνα 2004
SNG Evelpidis:	<i>Sylloge Nummorum Graecorum, Grèce. Collection Réna Evelpidis, Athènes, IIe Partie: Macédoine – Thessalie – Illyrie – Épire – Corcyre</i> (T. Hackens), Louvain 1975
SNG München:	<i>Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland. Staatliche Münzsammlung München 12 Heft. Thessalien – Illyrien – Epirus – Korkyra: Nr. 1–701</i> (K. Liampi), Munich 2007
Syll:	<i>Sylloge inscriptionum Graecarum</i>
ThesCRA:	<i>Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum</i>
Thesprotia Expedition I:	B. Forsén (ed.), <i>Thesprotia Expedition I. Towards a Regional History</i> , (PMFIA XV), Helsinki 2009
Thesprotia Expedition II:	B. Forsén - E. Tikkala (eds.), <i>Thesprotia Expedition II. Environment and Settlement Patterns</i> (PMFIA XVI), Helsinki 2011
Thesprotia Expedition III:	B. Forsén - N. Galanidou - E. Tikkala (eds.), <i>Thesprotia Expedition III. Landscapes of Nomadism and Sedentism</i> (PMFIA XXII), Helsinki 2016
TIB:	<i>Tabula Imperii Byzantini</i>
TMO:	<i>Travaux de la Maison de l'Orient Méditerranéen</i>
WorldArch:	<i>World Archaeology</i>
ZPE:	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

De Photiki à Paramythia, d'Euroia à Glyki Des indices textuels et archéologiques à propos de déplacements de population en Thesprotie durant la période byzantine

Durant l'Antiquité, le pays des Thesprotes, traversé par le fleuve Achéron, constituait une zone bien particulière. Comme le rapporte la mythologie, elle donnait accès au monde infernal: le voyage des âmes était assuré par Charon moyennant péage, qui grâce à sa barque, transportait les ombres des défunts sur le fleuve Achéron et les conduisait vers le pays des morts. Dans sa description de la Grèce, Pausanias évoque cette région lorsqu'il décrit la coutume des Eléens qui employaient seulement du bois de peuplier blanc pour sacrifier à Zeus. L'auteur précise bien que ce peuplier blanc avait été apporté en Grèce par Héraclès qui l'avait trouvé sur les rives du fleuve Achéron dans le pays des Thesprotes¹. Pausanias relate aussi qu'Orphée entreprit de descendre aux enfers pour chercher Eurydice. Pour cela, il se rendit à Aornos en Thesprotie, lieu dépourvu d'oiseaux à cause des vapeurs méphitiques mortelles émanant des eaux du fleuve Achéron et où se trouvait un ancien oracle des morts².

Cette région connut une destinée mouvementée bien plus tard, lors des incursions des Wisigoths à la fin du IVe et au début du Ve siècle, auxquelles succédèrent les raids des Slaves au cours du VIe et du début du VIIe siècle. La Thesprotie fait alors partie de la province de l'*Epirus Vetus* et constitue une zone relativement périphérique de l'Empire byzantin. Hormis Nikopolis qui a le statut de *polis* et d'archevêché, le *Synecdemus* de Hieroclès, écrit au début du règne de Justinien, recense

les agglomérations suivantes: Dodone, Euroia Akniou, Hadrianopolis, Appon, Phoiniki, Anchiasmos (Onchesmos), Bouthrôtos et Photiki³ (Fig. 1). Durant la

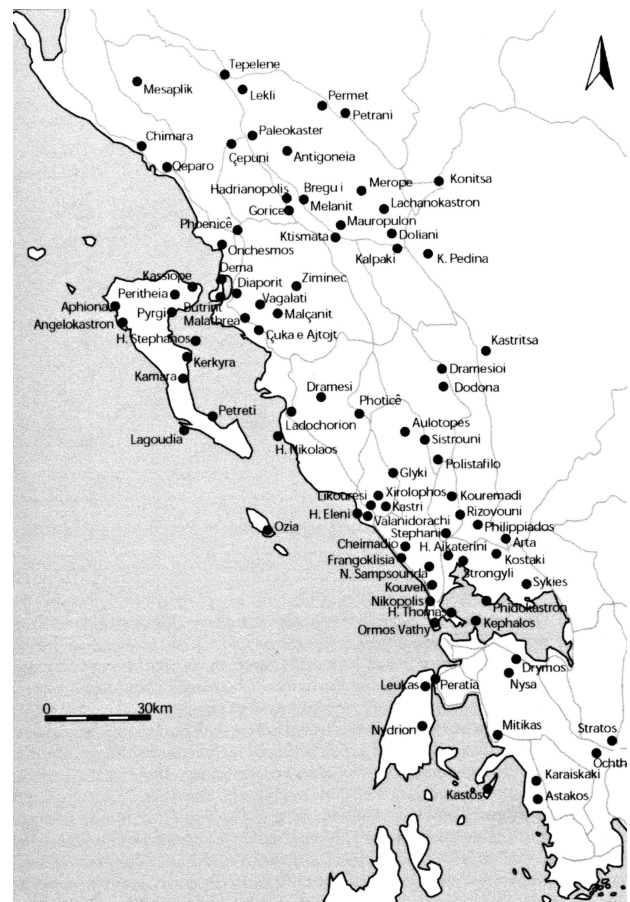

Fig. 1. Carte recensant les sites de la province de l'Ancienne Épire. (d'après Bowden 2003, fig. 1.7).

1. Pausanias, *Description de la Grèce*, vol. V, 14 (Casevitz et al. 1999, 37).

2. Pausanias, *Description de la Grèce*, vol. IX, 30.6 (Moggi - Ossana 2010, 388, entrée 45-52). Je remercie Anne Jacquemin de m'avoir indiqué cette édition de texte.

3. Honigmann 1939, 19, no. 651, 6-7. Bowden 2003, 14, fig. 1.6. La localisation d'Euroia Akniou pose toujours problème, tandis que celle d'Appon demeure jusqu'à présent inconnue.

période protobyzantine, certaines de ces bourgades furent abandonnées par leurs habitants en quête de lieux mieux protégés du danger des invasions. Plusieurs cas de migration de populations dans la province de l'ancienne Épire sont en effet évoqués par Procope de Césarée dans son ouvrage *Sur les Monuments*. Cet auteur rapporte notamment que l'empereur Justinien restaura Nikopolis et Photiki (Photicê) ainsi que le lieu appelé Phoiniki (Phoenicê)⁴ (Fig. 1). Ces deux dernières villes étaient situées en basse altitude et entourées de nombreuses zones marécageuses. Comprenant qu'il était impossible de bâtir des fondations suffisamment stables permettant de supporter de solides constructions à ces endroits, Justinien laissa ces villes en l'état mais il fit construire non loin des forteresses situées sur des éminences. Les habitants de Phoiniki migrèrent sans doute sur l'acropole de l'ancienne cité épirote où des vestiges tardo-antiques ont été repérés; la partie orientale de cette acropole semble en effet avoir été fortifiée durant cette période⁵ (Fig. 2). La ville romaine de Photiki, fondée à la fin du Ier siècle av. J.-C., à laquelle succède l'agglomération protobyzantine, était située à Limboni au nord-ouest de Paramythia⁶. Des vestiges archéologiques ont été retrouvés à cet endroit: signaux notamment les ruines de l'église connue sous le

nom de Sainte-Photini au lieu-dit «Valsamari». C'est dans la même zone que les sculptures architecturales de la Panagia Labovithra, présentées par Athina Zogaki lors de ce premier colloque international sur l'archéologie et l'histoire de la Thesprotie, ont été découvertes. Comme le relate Procope, les habitants de cette ville furent transférés au VIe siècle sur un éperon rocheux situé non loin, appelé «forteresse de saint Donat». Plus tard, au Xe siècle, l'évêché de Photiki dépend de la métropole de Naupacte⁷. Un changement s'opère au XIIIe siècle, lorsque cet évêché fusionne avec celui de Vela situé à 30 km au nord-ouest de Ioannina⁸. C'est à partir de cette période que semble avoir débuté la migration de la population vers l'actuel village de Paramythia⁹. Procope évoque ensuite Euroia dont l'évêché est déjà mentionné au Ve siècle¹⁰. Selon lui, cette cité était connue depuis l'Antiquité. Elle était entourée d'eau à profusion et occupait un site exceptionnel. Non loin de cette ville, nous dit Procope, était situé un lac comprenant une île en son milieu sur laquelle s'élevait une colline. Cette «île» était cependant reliée au rivage par une mince bande de terre qui permettait d'y accéder. L'empereur transféra les habitants d'Euroia à cet endroit et y bâtit une ville forte en l'entourant de remparts¹¹.

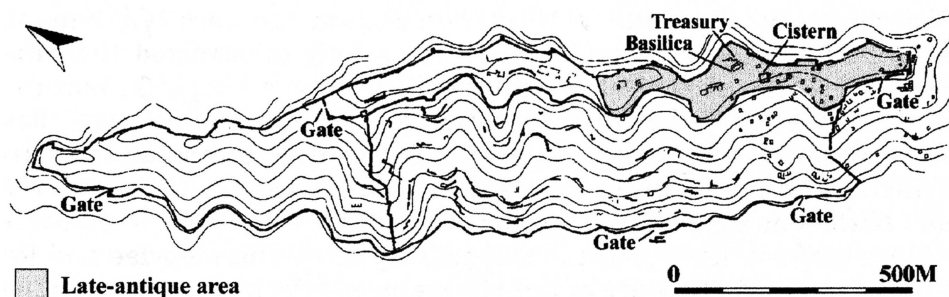

Fig.2. Plan de l'Acropole de Phoiniki montrant la zone occupée à la période protobyzantine. (d'après Bowden 2003, fig. 7.12).

4. Procope, *Des Monuments*, vol. IV, l.37-38 (Dewing - Downey 1971, 229-231).

5. Bowden 2003, 155-176.

6. Triantaphyllopoulos 1984, 579-585. Ce site est aussi connu sous le nom de «Saint-Donat».

7. Darrouzès 1981, 285, ligne 581.

8. Soustal - Koder 1981, 123.

9. Soustal - Koder 1981, 236. Triantaphyllopoulos 1984, 579-585.

10. Mansi 1761, col. 984.

11. Procope, *Des Monuments*, vol. IV, l. 39-42 (Dewing - Downey 1971, 230-231).

La localisation d'Euroia peine toujours à être prouvée par des indices probants et plusieurs hypothèses ont été émises à ce sujet¹². Selon A. Petridis, il pourrait s'agir de Soria (Vrina), située à 2 km au sud de Butrint, en Albanie¹³. La tradition relate qu'un évêché existait à cet endroit et les vestiges d'une basilique paléochrétienne construite sur une villa romaine incluant des petits thermes sont effectivement été mis au jour en 2004¹⁴. De plus, la *Vita de saint Donat d'Euroia*, écrite par Sozomène dans la première moitié du Ve siècle, évoque des «Chamaigephyrai» qui pourraient se rapporter aux vestiges des piles de l'aqueduc situé dans la plaine s'étendant à l'Ouest de Soria. Pour Démétrios Pallas, suivi par Peter Soustal, il semble qu'on doive plutôt localiser Euroia aux alentours du village actuel de Glyki en Thesprotie. Ce toponyme, qui apparaît seulement en 1205 dans un document vénitien, désignait à l'origine un port, puis, par extension, la plaine de l'Achéron¹⁵. Deux textes permettent de mettre en relation les vestiges de l'église fouillée dans les années 50 et 70 à cet endroit avec Euroia. Il s'agit de la *Vita de saint Donat* incluse dans l'*Histoire ecclésiastique* de Sozomène¹⁶, et du *Synaxaire de Constantinople*, daté du Xe siècle¹⁷. Ces textes décrivent notamment les miracles opérés par cet évêque d'Euroia au cours du règne de Théodose Ier. Un passage du *Synaxaire de Constantinople* raconte ainsi comment ce saint réussit à vaincre le dragon caché dans une source qu'il avait le pouvoir d'empoisonner. Ce récit laisse penser que le terrain d'action du saint ne se situait peut-être pas à Vrina

comme le suggérait A. Petridis, mais plutôt près des sources de l'Achéron et non loin du lieu identifié au Nécromanteion. Les miracles réalisés par Donat en disent long en effet sur l'effort de christianisation nécessaire dans cette région pétrie de paganisme, où régnait le souvenir de Charon qui transportait les âmes vers l'Hadès. De plus, le *Synaxaire de Constantinople* évoque qu'à l'endroit qui lui avait été concédé par l'empereur Théodose Ier et où avait été bâti un temple appelé «Omphalion»¹⁸, saint Donat fit construire une église, qui devait, plus tard, lui servir de sépulture. Lors des fouilles menées près du village de Glyki par D. Evangelidis et puis par D. Pallas, nombreux sont en effet les remplois antiques qui ont été repérés parmi les vestiges d'une église de plan basilical à trois nefs¹⁹. L'identification de ces ruines avec l'église bâtie par saint Donat a dès lors été proposée par D. Pallas²⁰. Le culte de saint Donat continue manifestement à être associé à cette région bien plus tard: une source ecclésiastique publiée à Venise en 1819 situe aussi à cet endroit les événements rapportés par la légende de saint Donat. Une note précise que «certains disent que Soria, situé près de la ville d'Euroia, peut être identifié au village de Souli et que c'est à cet endroit que se trouvaient cachées les reliques de saint Donat»²¹. Cette affirmation reste sujette à caution car elle tente de relier des événements éloignés dans le temps, à savoir les combats entre Grecs et Turcs dans le village de Souli au XIXe siècle avec les exploits de saint Donat, mais elle témoigne du maintien d'un culte envers ce saint dans cette région.

12. Selon W. Bowden, il n'est en effet pas du tout certain qu'Euroia puisse être identifiée à Glyki, cf. Bowden 2003, 108.

13. Petridis 1879, 123 et sv.

14. Mitchell et al. 2005, 107-130.

15. Soustal - Koder 1981, 158.

16. Sozomène, *Histoire ecclésiastique*, vol. IV, livres VII-IX (Festugière - Grillet 2008, 205-207).

17. *Synaxaire de Constantinople* (Delehaye 1902, col. 643-644).

18. Ce toponyme évoque le lieu habité par la tribu des Omphales durant l'Antiquité qui a aussi fait l'objet de plusieurs hypothèses: S. Dakaris a proposé la Cestriné, au Nord du Thyamis, tandis que P. Cabanes et D. Budina sont d'avis qu'il s'agit plutôt de Labovo dans le Sud de l'Albanie, cf. Cabanes 1976, 126-128.

19. Pallas 1954, 197. Pallas 1970, 82-89. Pallas 1971, 130-145. Pallas 1972, 99-108.

20. Pallas 1970, 82. Pallas 1971, 139-140.

21. *Συναξαριστής* 1819, τ. 2, 316-319, n. 4.

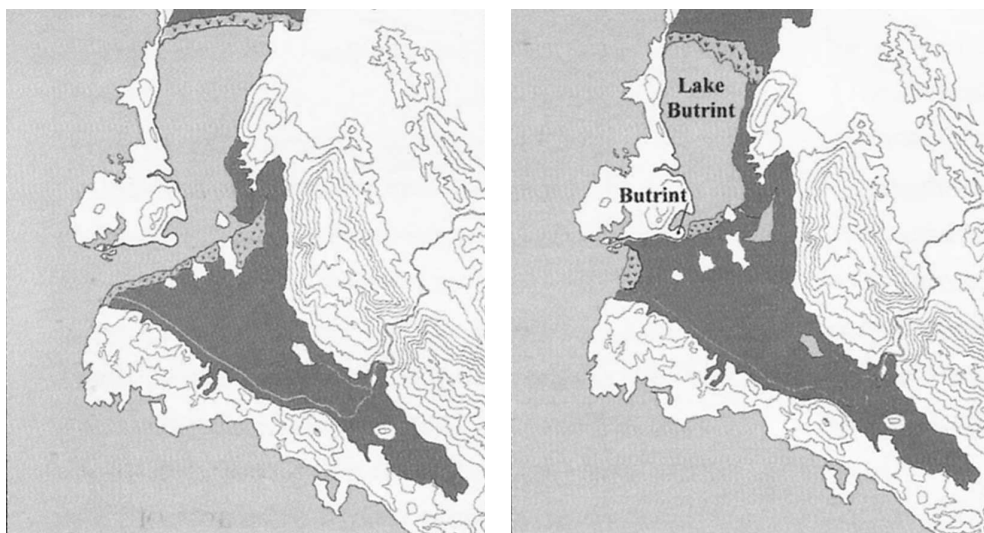

Fig. 3. Carte du site de Bouthrote montrant l'évolution du paysage entre 500 av. J.-C. et en 1950. (d'après Ceka 1999, fig. 3).

L'emplacement exact de la «nouvelle» Euroia dans laquelle les habitants furent transférés par l'empereur Justinien, comme le relate Procope, demeure sujet à discussion et plusieurs hypothèses ont déjà été formulées à ce propos : Paramythia (R. Janin), Ioannina (Gaultier de Claubry, S. Dakaris, P. Soustal) et Kastri (D. Triantaphyllopoulos). Cette dernière hypothèse m'avait semblée la plus probable lorsque j'avais étudié les sculptures de Glyki²². Situé à proximité du Nékromanteion, Kastri était bordé par le lac formé par l'Achéron et avait pu à une époque antérieure constituer une île ou former l'extrémité d'une étroite péninsule émergeant des marais ou de ce lac²³. Néanmoins, en relisant la description de Procope, il est intéressant de noter qu'elle présente des similitudes avec les caractéristiques environnementales de la région de Bouthrote qui comportait divers îlots entourés d'eau: Procope évoque un lac sur lequel se trouvait une île dotée d'une colline, à laquelle on accédait par une étroite bande de terre. Or, durant l'Antiquité, un lac entourant une presqu'île existait bien à Bouthrote (Fig. 3). Ce site

a petit à petit pris davantage d'ampleur durant la période romaine et l'Antiquité tardive; ses remparts ont été restaurés et une église a été construite au sommet de son acropole dans la deuxième moitié du VIe siècle²⁴. Néanmoins, si les habitants d'Euroia avaient été effectivement déplacés à Bouthrote, Procope l'aurait sûrement précisé puisque Bouthrote était le siège d'un évêché depuis le Ve siècle et était recensée dans le *Synekdèmos* d'Hieroklès au VIe siècle. Cet auteur décrivait des lieux qu'il n'avait jamais vu de ses propres yeux et il n'est pas exclu qu'il ait compilé diverses sources dont il disposait, ce qui a pu entraîner quelques confusions. Néanmoins, bien plus tard, entre la fin de la période médiévale et la période moderne, des liens entre Bouthrote et Glyki, sont manifestes. En 1337/1338, lors de la prise de Bouthrote par les Vénitiens, son évêché est uni à celui de Glyki²⁵. Le souvenir de cette union est conservé dans un acte, omis dans l'édition du registre du patriarcat de Constantinople, daté de la première moitié du XIVe siècle²⁶: on peut y lire que l'évêché de Bouthrote dépend de la Métropole de Ioannina et qu'il

22. Vanderheyde 1997, 698-699. Vanderheyde 2005, 21-24, part. 21.

23. Bowden 2003, 218, n. 83.

24. Bowden 2003, 108.

25. Hansen et al. 2013, 16.

26. Asdracha 1977, 159-174.

porte le titre de «Bouthrôrou et Glykéos»²⁷. Cette titulature ne prouve rien mais cette association explicite des deux évêchés ne manque pas d'intriguer si l'on admet qu'Euroia était située à Glyki, soit à 90 km au sud-est de Bouthrote.

Si la localisation de l'endroit exact où furent déplacés les habitants d'Euroia reste obscure, son occupation ne semble pas avoir été très longue: trois lettres du pape Grégoire le Grand, dont deux sont datées du début du VIIe siècle, relatent que sous la menace des invasions slaves de la fin du VIe siècle, l'évêque, le clergé et les habitants s'installèrent à Kassiope au nord-est de Corfou, en emportant les reliques de leur saint patron Donat. Or, Kassiope est située juste en face de Bouthrote et on peut concevoir que les habitants de Néa Euroia déménagèrent non loin de leur ville et qu'ils gagnèrent Corfou, pour se mettre à l'abri des Slaves ravageant le continent.

Une fois le danger des invasions écarté et la prospérité de la région retrouvée, les habitants de Néa Euroia installés à Kassiope semblent être retournés dans leur ville d'origine. Des indices archéologiques et des sculptures architecturales d'une qualité exceptionnelle suggèrent en effet que l'église Saint-Donat à Glyki fut reconstruite à la période médiévale²⁸. Des cas analogues de déplacements de populations ont déjà été repérés dans d'autres régions de Grèce durant la période byzantine. En témoigne par exemple un passage du texte le plus ancien de la *Chronique* dite de *Monemvasie*, qui relate que «la ville de Patras se transporta dans le pays des Calabrais à Reggio»²⁹. Au IXe siècle, Aréthas de Césarée atteste le retour des gens de Patras qui

avaient migrés à Reggio en Calabre lors de l'invasion de plusieurs régions de Grèce, dont l'Épire et le Péloponnèse, par le peuple des Sklavènes. L'auteur précise que ces habitants restèrent à Reggio depuis la sixième année du règne de Maurice jusqu'à la quatrième année du règne de Nicéphore, à savoir un peu plus de deux siècles, de 587 à 805.

Le retour sur le continent de populations ayant migré sur les îles ioniennes, notamment celle de Corfou, pour se protéger des envahisseurs qui se succèdent entre le Ve et le Xe siècle, peut être conjecturée dans d'autres endroits d'Épire. À Arta, par exemple, la dédicace d'une église post byzantine à la Panagia Kassopitra, dans laquelle des remplois ont été encastrés, induit l'origine corfiote, et plus précisément de Kassiope, de ce culte voué à la Vierge. La fuite des habitants d'Euroia à Kassiope étant attestée par les lettres de Grégoire au début du VIIe siècle, Myrto Veikou a même suggéré que certains de leurs descendants se seraient réinstallés à Arta³⁰.

Les fouilles menées à Glyki suggèrent aussi une phase de réoccupation dans un lieu proche d'un site antique où la première église dédiée à l'évêque Donat avait été construite. Plusieurs éléments appartenant au décor architectural, tels les chapiteaux, présentent une qualité exceptionnelle pour la région (Fig. 4). Relativement rares et de moindre qualité sont en effet les sculptures byzantines conservées en Thesprotie, comme les reliefs en marbre de Saint-Grégoire à Dramesi et les sculptures en plâtre de Petrovitsa³¹. En revanche, à Glyki, deux groupes de sculptures architecturales se distinguent tant par le type de marbre utilisé que par

27. Il est intéressant de constater que ce titre se maintient jusqu'au XIXe siècle lorsqu'apparaît la titulature d'évêché de «Paramythia». Or, dans l'église de la Megali Panagia de Paramythia étaient conservées les reliques de saint Spyridon et de sainte Théodora l'Augousta, seulement deux-trois ans avant qu'elles ne soient accueillies à Corfou, cf. Πασαλή 1996-1997, 369, n. 3.

28. Vanderheyde 1997, 697-719. Vanderheyde 2005, 21-24, fig. 13-15.

29. Ce texte mentionne aussi que les Argiens se déplacèrent dans l'île d'Orobe (dont l'identification à l'île de Levinthos à l'Est d'Amorgos pose question) et que les Corinthiens se réfugièrent dans l'île d'Égine. Une partie des Laoniens gagna la Sicile et s'installa au lieu-dit «Demenna», tandis qu'une autre partie fit construire une ville protégée par des remparts dans un endroit escarpé qui fut nommée Monemvasie, et où cette population s'installa avec son évêque. Les pasteurs et paysans émigrèrent dans les contrées sauvages du voisinage appelées Tzakonies, cf. F. l. 38-50 d'après la traduction de Lemerle 1963, 13.

30. Veikou 2012, 409-411.

31. Papadopoulou 2001, 348-351, fig. 4, 5, 7, 8. Vanderheyde 2005, 18-20, fig. 6-12 et 83-87, part. 86.

Fig. 4. Chapiteau provenant de Saint-Donat à Glyki, Musée byzantin de Ioannina (©EFA, Ph. Collet).

Fig. 5. Plaque de chancel, Cathédrale de Verria (d'après Pazaras 2001, fig. 75).

leur facture et leur décor. Le premier présente notamment des chapiteaux et une plaque ornés de palmettes très similaires à celles visibles sur les sculptures de Dramesi, et on peut dès lors supposer qu'elles ont été réalisées par un atelier local de sculpteurs. L'autre groupe comporte quatre chapiteaux, deux plaques, un épistyle et une frise fragmentaires. Le décor de ces éléments, et en particulier celui des chapiteaux, présente des similitudes avec divers reliefs conservés à Thessalonique et Verria. Comme je l'ai déjà suggéré, c'est de Verria que semblent issus les sculpteurs qui ont œuvré à la réalisation du second groupe de sculptures, tant les analogies dans les techniques et les décors utilisés sont identiques à ceux des reliefs conservés dans la cathédrale de cette ville³² (Figs. 4-5). La qualité exceptionnelle de ces sculptures suggère une volonté de revaloriser le sanctuaire de saint Donat à la fin du XIe siècle ou au début du XIIe siècle, en faisant appel à une équipe de sculpteurs étrangère à la région de Thesprotie qui s'était illustrée auparavant par de très belles réalisations à Thessalonique et à Verria.

* * *

De cette rapide présentation qui avait comme principal objectif de faire un premier bilan des recherches sur Photiki et Euroia, on peut conclure que les déplacements des populations observés en Thesprotie durant la période byzantine confirment le caractère périphérique de cette région éloignée du pouvoir central. Celui-ci délègue son autorité aux évêques qui doivent être solidaires et fournir l'asile aux populations des évêchés chassées par la menace des incursions slaves. La protection des habitants paraît dès lors davantage du ressort du réseau des évêchés que de celui de l'armée.

Si les textes fournissent des informations utiles sur les raisons de ces déplacements qui ont généralement trait à la peur d'envahisseurs, les lieux vers lesquels migrent les habitants demeurent difficiles à identifier. Tel est en effet le cas pour Photiki et Euroia. L'ouvrage de Procope *Sur les Monuments* manque de précision à cet égard mais on sait que ce texte doit être examiné avec grande prudence puisqu'il omet de parler de plusieurs réalisations architecturales majeures qui ont été révélées par l'archéologie³³. Les lettres du pape Grégoire le Grand peuvent être considérées comme un témoi-

32. Vanderheyde 1997, 697-719. Vanderheyde 2005, 21-24, fig. 13-28. Pazaras 2001, 34, fig. 75; je remercie Paschalis Androudis de m'avoir signalé cette dernière référence.

33. Cameron 1985, Chap. 12, part. 219-221. Bowden 2003, 177-180.

gnage plus probant qui atteste un autre mouvement migratoire dû aux invasions de la fin du VIe siècle, à savoir celui de l'évêque et des habitants d'Euroia à Kassiope sur l'île de Corfou. Quant au retour des descendants de ces habitants à Glyki, et peut-être à Arta, seuls les témoignages archéologiques subsistent mais ceux-ci sont loin d'avoir été totalement exploités. On ne peut

dès lors que souhaiter le lancement de nouvelles recherches basées sur des prospections et des fouilles archéologiques, en particulier à Paramythia et à Glyki, afin d'éclairer l'ampleur de ces sites sujets aux déplacements de populations durant la période protobyzantine et les transformations opérées dans certains d'entre eux durant la période médiévale.

**Από τη Φωτική στην Παραμυθιά και από την Εύροια στη Γλυκή:
Μαρτυρίες κειμένων και αρχαιολογικών ευρημάτων που παρουσιάζουν τις μεταβολές
στη Θεσπρωτία στη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής και μεσοβυζαντινής περιόδου**

Catherine Vanderheyde

Αυτή η μελέτη αφορά στο φαινόμενο των μετακινήσεων πληθυσμού των πόλεων της Θεσπρωτίας. Στη διάρκεια του βου αιώνα, αυτή η περιοχή λεηλατήθηκε από τις συνεχείς σλαβικές επιδρομές και κάποιες από αυτές τις πόλεις παρουσιάζουν ακατάλληλες περιβαλλοντικές συνθήκες, που καθιστούν αδύνατη την ανέγερση τειχών για την προστασία των κατοίκων τους. Η μελέτη των κειμένων, που μπορούν να εξηγήσουν αυτά τα γεγονότα, συμπληρώνεται από τη μελέτη των αρχιτεκτονικών και γλυπτών ευρημάτων, ώστε να ανιχνευθούν οι μεταβολές στη χρήση της γης, που επηρέασαν περισσότερο τις επισκοπές της Φωτικής και της Εύροιας στη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Η ταυτοποίηση της τοποθεσίας όπου μεταφέρθηκε η επισκοπή Ευροίας (Εύροια Ακνίου στον Συνέκδημο του Ιεροκλέους), πριν εγκαταλειφθεί υπό την απειλή των σλαβικών επιδρομών και οι κάτοικοί της μεταφερθούν στην Κασσιώπη της Κέρκυρας, γεννά καινούρια ερωτήματα, των οποίων οι απαντήσεις πρέπει να επιβεβαιωθούν από νέες αρχαιολογικές έρευνες. Τα αρχιτεκτονικά και γλυπτά ευρήματα μαρτυρούν ότι στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο, όταν πέρασε ο κίνδυνος των επιδρομών και η ευημερία επέστρεψε στην Ήπειρο και τη Θεσπρωτία, οι τοποθεσίες της Άρτας, της Γλυκής και της Παραμυθιάς, επανακατοικήθηκαν σταδιακά. Οι αφιερώσεις μερικών λατρευτικών οικοδομημάτων επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε την πρό-
έλευση των μεταναστών που επιστρέφουν από την Κέρκυρα.

Γενικά, οι μετακινήσεις πληθυσμών που παρατηρούνται στη Θεσπρωτία κατά τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου επιβεβαιώνουν τον περιφερειακό χαρακτήρα αυτής της απομακρυσμένης από την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας περιοχής. Στη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής περιόδου, η προστασία των κατοίκων από τον κίνδυνο των επιδρομών φαίνεται να εξαρτάται περισσότερο από το δίκτυο των επισκοπών παρά από εκείνο του στρατού. Όταν αυτοί οι κίνδυνοι απομακρύνονται, αυτή η περιοχή σταδιακά επανακατοικείται, ενώ ο σχηματισμός μιας τοπικής ελίτ θα της επιτρέψει μια σχετική ευμάρεια κατά τη διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου, που πιστοποιείται από υπέροχα επιτεύγματα γλυπτικής τέχνης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Asdracha 1977 : C. Asdracha, Deux actes inédits concernant l'Épire. La métropole de Janina et l'évêché de Bouthrôtu-et-Glykéos, *REB* 35, 159-174.
- Bowden 2003 : W. Bowden, *Epirus Vetus. The Archaeology of a Late Antique Province*, London.
- Cabanes 1976: P. Cabanes, *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272-167)* (Centre de recherches d'histoire ancienne 19), Paris.
- Cameron 1985: A. Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, London.
- Casevitz et al. 1999: M. Casevitz - J. Pouilloux - A. Jacquemin, *Pausanias. Description de la Grèce*, vol. V, livre V, *L'Élide*, Paris.
- Darrouzès 1981: G. Darrouzès, *Notitia episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae: texte critique, introduction et notes*, Paris.
- Delehay 1902 : H. Delehay (éd.), *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, Bruxelles.
- Dewing - Downey, 1971: H. B. Dewing - G. Downey, *Procopius, Vol. 7: On Buildings*, London.
- Festugière - Grillet 2008: A. Festugière - B. Grillet, *Sozomène, Histoire ecclésiastique*, vol. IV, livres VII-IX (*Sources chrétiennes* 516), Paris, 205-207.
- Hansen et al. 2013: I. L. Hansen - R. Hodges - S. Leppard (eds.), *Butrint 4. The Archaeology and Histories of an Ionian Town (Butrint Archaeological Monographs 4)*, Oxford.
- Honigsmann 1939: E. Honigsmann, *Le synecdèmos d'Hieroklès et l'Opusculum géographique de Georges de Chypre (Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae. Forma Imperii byzantini 1)*, Bruxelles.
- Lemerle 1963: P. Lemerle, La chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire, *REB* 21, 5-49.
- Mansi 1761: J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, VI, Florence.
- Mitchell et al. 2005: J. Mitchell - O. Gilkes - D. Condi, A New Christian Basilica at Butrint, *Candavia* 2, 107-130.
- Moggi - Ossana 2010: M. Moggi - M. Ossana, *Pausanias, Guida della Grecia, Libro IX, La Beozia*, Roma - Milano.
- Pallas 1954: D. Pallas, Ανασκαφή εις το Γλυκό της Παραμυθιάς, *ΠΑΕ*, 194-200.
- Pallas 1970: D. Pallas, Ανασκαφή της βυζαντινής βασιλικής του Γλυκέος εν Ηπείρω, *ΠΑΕ*, 82-89.
- Pallas 1971: D. Pallas, Ανασκαφή της βυζαντινής βασιλικής του Γλυκέος εν Ηπείρω, *ΠΑΕ*, 130-145.
- Pallas 1972: D. Pallas, Συμπληρωματική έρευνα εις την βασιλικήν του Γλυκέος, *ΠΑΕ*, 99-108.
- Papadopoulou 2001: B. Papadopoulou, Γύψινα Υστεροβυζαντινά ανάγλυφα από την Ήπειρο, *ΑΔ* 56: Μελέτες, 341-364.
- Pasali 1996-1997: A. Pasali, Η Μεγάλη Παναγιά στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας, *ΔΧΑΕ* 19, 369-394.
- Pazaras 2001: Th. N. Pazaras, Sculpture in Macedonia in the Middle Byzantine Period, στο J. Burke - R. Scott (eds.), *Byzantine Macedonia. Art, Architecture and Hagiography, Papers from the Melbourne Conference, July 1995*, Melbourne, 28-40.
- Petridis 1879 : A. Petridis Περί του εν Θεσπρωτία της Ηπείρου μεσαιωνικού φρουρίου του «Αγίου Δονάτου», *Παρνασσός* Γ', 123-131.
- Soustal - Koder 1981: P. Soustal - J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, *TIB*, Bd. 3, Wien.
- Συναξαριστής 1819: *Συναξαριστής των δώδεκα μηνών του ενιαυτού / Πάλαι μεν Ελληνιστί συγγραφείς υπό Μαυρικίου διακόνου της Μεγάλης Εκκλησίας*, τ. 2, Βενετία.
- <http://tinyurl.com/hqmfq9k> [τελευταία επίσκεψη: 14-07-2017]
- Triantaphyllopoulos 1984: D. Triantaphyllopoulos, Η μεσαιωνική Φωτική και η θέση της στην Παλαιά Ήπειρο, στο D. I. Pallas (éd.), *ACIAC X*, vol. II, *Communications*, Βατικανό - Θεσσαλονίκη, 577-584.
- Vanderheyde 1997: C. Vanderheyde, Les reliefs de l'église Saint-Donat à Glyki (Épire), *BCH* 121.2, 697-719.
- Vanderheyde 2005: C. Vanderheyde, *La sculpture méso-byzantine dans le thème de Nikopolis du Xe au début du XIIIe siècle (Épire, Étolie-Acarnanie et Sud de l'Albanie)*, (*BCH Suppl.* 45), Paris.
- Veikou 2012: M. Veikou, *Byzantine Epirus: A Topography of Transformation. Settlements of the Seventh-Twelfth Centuries in Southern Epirus and Aetoloacarnania, Greece*, Leiden-Boston.